

Əvvəli ötən sayımızda

Mayası, ana südü, ilk ibtidai təhsili, beş illik seminariya həyatı, şeir dünyasına ilk addımları Azərbaycanla bağlı olsa da, o, eyni məhəbbətlə özbək həyatına - şeir dünyasına, elminə, tarixinə bağlanmışdır. Bu, ilk anda maraqlı görünərsə də, təbii bir axarlılıq da var. Əslində o, doğulduğu ruh üstdə, ana südü ilə kökləndiyi mənəvi aləmi ilə ucalmışdır. Azərbaycan-özbək məfhumları ayrı-ayrı sözlər olsa da, əslində bunların bir xətt, bir ruh, bir kök, eyni maye olması dərk edilir. Bu, mənəvi və təbii duyumlardır, özünün də ayıra bilmədiyin gerçəkdir. Bu, türk qanı, türk ruhu, türk köküdür.

Maqsd Şeyxzadənin dramaturgiya yaradıcılığından ayrıca bəhs etmək mümkündür. "Cəlaləddin Mənkəberdi" və "Mirzə Ulugbəy" kimi pyesləri ilə ciddi ictimai hadisələrin, dolğun insan xarakterlərinin yüksək poeziyası yaranmışdır. "Cəlaləddin Mənkəberdi" və "Mirzə Ulugbəy" mənzum tarixi faciələri ilə özbək dramaturgiyasının mükəmməl əsası qoyulmuşdur. M.Şeyxzadənin dramaturgiya yaradıcılığı özbək ədəbiyyatşünaslarının da, Azərbaycan ədəbi tənqidinin də daim diqqətini cəlb etmiş, bu haqda keyli tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Söz yox ki, bu sırada ilk yerdə Xəlil Rza tədqiqi dayanmışdır. Onun bu mövzuya həsr etdiyi "Maqsd Şeyxzadə", "M.Şeyxzadə yaradıcılığının bədii xüsusiyyətləri" monoqrafiyalarını, elmi, publisistik məqalələrini göstərə bilər.

"Cəlaləddin Mənkəberdi" əsəri partiyanın tapşırığı ilə yazılmışdı. Onda müəllifin 36 yaşı vardı. Az bir vaxta tamamlanan bu əsərin ilk təməli çox yüksək səviyyədə keçmiş, böyük səssəda doğurmuşdu. Müharibə illərində qəhrəmanlıq motivləri, həm də tarixə əsaslanan hadisələr ədəbiyyatın baş mövzusunə çevrilmişdi.

"Cəlaləddin Mənkəberdi" də məhz bu nöqtəy-nəzərdən yazıldı və səhnəyə qoyuldu. Lakin Şeyxzadənin hörmətini birə-min artıran bu əsər onun taleyində qara səhifə açdı. O, Stalin rejiminin qəzəbinə tuş gəldi. NKVD casusları, "yan" fəmilialı naqışlar, ustad qələm sahibini, elm fədaisini, görkəmli şəxsiyyəti Stalina, belə deyək ki, satmışdılar. Guya ki, dramaturq əsərdəki mənfi epizodik gürcü obrazı ilə Stalina, onun mənsub olduğu xalqa işarə etmişdi. Elə bu ittihamla suçlanan M.Şeyxzadə, 25 il həbs cəzası aldı və uzaq Sibire - İrkutsk düşərgəsinə göndərildi. M.Şeyxzadə həbs düşərgəsinə göndərilərsə də, artıq çox qısa səhnə həyatı yaşayan "Cəlaləddin Mənkəberdi" dillər əzbərinə çevrilmişdi. Sadə, axıcı poetik dillə, başdan-baş qəhrəmanlıq eşqi ilə yazılan bu əsər hər kəsin qəlbində özünə yer etmişdi. Çoxları hətta bu əsəri əzbər bilirdi. Necə ki, bizdə "Vaqif"i bilirdilər. Stalin öldü. Nağıllarda söyləndiyi kimi, az sonra bütün zindanların qapısı açıldı. Şeyxzadə ikinci vətən bildiyi Özbəkistana, Daşkəndə - ailəsinə döndü. 25 illik həbs cəzasının üçdə bir hissəsini çəkdi, geri döndü və daha 13 il özbək elminə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə əvəzsiz töhfələrini verdi. Ən əvvəl, hələ 1944-cü ildən üzərində çalışdığı, həbs olunduğuna görə yarımqı qalan ikinci tarixi faciəsini "Mirzə Ulugbəy"i tamamladı. Elə bu əsərin əsasında həmin il "Ulugbəy ulduzları" ssenarisini də hazırladı və film çəkildi.

Professor Naim Kərimovun yazdığına görə, illərlə üzərində çalışdığı "Əbu Reyhan Biruni" əsəri isə izsiz-tozsuz itmişdi. Bu, onun sayca üçüncü pyesi idi. Sibir düşərgəsindən qayıtdıqdan sonra səhhətində daim nasazlıqlar ortaya çıxan M.Şeyxzadə, xəstəxanada yatarkən də bu əsər üzərində işləyir, tamamlamağa çalışırdı. Lakin eəcəl macal vermədi. Elə xəstəxanada ürəyi dayanandan dramaturqun həmin pyesi də oradaca yoxa çıxmışdı. Bu da talenin növbəti acı bəri səhi-fəsi.

"Cəlaləddin Mənkəberdi" beş pərdəli səkkiz şəkilli faciədir. Əsərdəki hadisələr XIII yüzilliyin birinci yarısında Türküstanda baş verir. Cəlaləddin Mənkəberdi tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Əslində, bu əsərində müəllif türk qəhrəmanlığını, türkün eyilməz qüdrətini qələmə almışdır. Müharibə

illərində qəhrəmanlıq motivli yazıçı çağırışı - vətənə məhəbbət hisslərini özündə əks etdirən əsərlər vacib idi. Lakin imperiya qurucuları-qoruyucuları əsərdəki türkçülük məfhumunun, türk obrazının yüksək sənətkarlıq qələmi ilə təsvirinə dözmədilər. Dramaturqa tutulan iradlar isə bəhanə idi.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli ədibi, xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov "Sözün hikməti" adlı məqaləsində Şeyxzadənin dramaturji fəaliyyəti haqqında ətraflı söz açmışdır: "Söz ustadının ilk dramında vətənpərvərlik və insaniyyət yüksək bədii ifadəsini tapmışdır". "Cəlaləddin Mənkəberdi" pyesi (1941) məhz bu ruhdan yığılaraq qələmə alınmışdır. Maqsd Şeyxzadə "Mirzə Ulugbəy" faciəsi üzərində 19 il çalışmışdır (1940-1959). Dünya elminə özbək xalqının bəxş etdiyi Ulugbəy, dövrünün məşhur astronomu olmuşdur.

Məşhur fateh, hökmdar Əmir Teymurun nəvəsi olan Mirzə Ulugbəy XV əsrdə dünyanın ən böyük rəsədxanasını yaratmışdır. Mirzə Ulugbəy - zəkənin və qəhrəmanlıq eşqinin vəhdətini özündə cəmləşdirən tarixi şəxsiyyət, xalq yaddaşından, xalq qəlbindən çıxmayan nəhəng insan. Belə bir obrazı qələmə götürmək - onun poeziya dünyasında mürəkkəblə heykəlini ucaltmaq üçün sənətkar qüdrəti lazımdır.

Əsərin faciə janrında işlənmiş və müvəffəqiyyət qazanmışdır. Daha doğrusu, müəllifin sənətkarlıq qüdrəti qələbə qazanmışdır. Əsərin bu janrdan işlənməsi qəhrəmanın həyatından irəli gəlmişdir. Əsər Özbəkistan Dövlət Dram Teatrında səhnəyə qoyulur və böyük məhəbbətlə qarşılanır. Professor P.Xəlilovun təhlilinə görə, qəhrəmanlıq dastanı olan bu xalq dramında - "Mirzə Ulugbəy"də "Vaqif"i xatırladan bir ruh vardır. Müqayisə üçün bir-iki nümunə də kifayətdir: dustaq olmuş Vaqiflə oğlu Əlibəy Qacarın əlinə keçməsi, Vaqifin Qacarla üz-üzə gəlməsi. Qana susamış fateh, gözəlləmələr yazan humanist bir şair, ağıllı, tədbirli bir vəzir, nəhayət, günahsız övladının ölümünə şahid olan bir ata".

Teymur Məliklə Çingiz xanın monoloqu, Vaqiflə Qacarın monoloqu - eyni səhnəni xatırladır. M.Şeyxzadə yaradıcılığının tədqiqatçısı X.R.Uluytürk də eyni qənaətə gələrək qeyd etmişdir ki, bu iki mənzum pyes arasındakı uyğun, oxşar və səslənən cəhətlər o qədər çoxdur ki, bunlardan bəzisini xatırlatmaq yerinə düşər! Poetik ruh birliyi; hər iki əsərin şeir ilə və başlıca olaraq heca vəzninin onbirlik bölgüsündə yazılması... Vaqif bütün Azərbaycan şairlərinin ümumiləşdirilmiş surəti olduğu kimi, Cəlaləddin də özbək qəhrəmanlarının ümumiləşdirilmiş obrazıdır.

Eyni kök olaraq türk folklorundan rüşləndiyindən, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, üzü Dədə Qorquddan belə xalq-qəhrəmanlıq dastanlarında ki obraz xarakterləri ədəbiyyatlarımızın doğmalığına daha bir faktıdır.

Dünya fəlsəfəsini dərinliyi ilə dərk edən, sonsuz kainatın - yerin-göyün əzəmətinə duyan Mirzə Ulugbəy, müəllif, sanki dahi Nizami qəhrəmanla-

rının, filosoflarının idrakına bənzədir. Eyni zamanda qəlb dünyasının hakimi - şairlərə, şair sözlünə yüksək dəyər verilməsi də elə bu kontekstdir. Şah öz fikrinə həyan, kömək, güc-qüvvə üçün şair sözlünə üz tutur.

Maqsd Şeyxzadə yaradıcılığını məhəbbətlə tədqiq edən Xəlil Rza yazır ki, özbək dramaturgiyasına M.Şeyxzadənin gətirdiyi ən böyük keyfiyyət şairanəlikdir! Burada şairanəlik daha çox müəllifin həyata baxışında, varlığın qavrama və əksətdirmə bacarığında, bədii obrazlar düzümündədir. Buna görə də, hər iki pyesdə hətta remarka və nəsr ilə yazılmış parçalar da şairanədir.

Özbək ədəbiyyatşünasları Seyfulla Mirzəyev və Seid Şirməhmədov M.Şeyxzadənin "Mirzə Ulugbəy" faciəsi üzərində işləyərkən dahi Şekspir yaradıcılığından faydalandığını yazmışlar: "Əsərdəki bütün obrazların monoloqları, mühakimələri

dərin fəlsəfi mənə daşıyır. Tarixdə və müasir həyatda nurlu şəxsiyyətlərə pərəstisiyət edən Şeyxzadə, Teymurilər sülaləsindən Şəhruxun oğlu Ulugbəyi özbək elmini dünya miqyasına çıxaran bir alim, ədəbiyyat və incəsənət hamisi kimi ümumiləşdirmişdir".

Əsərdəki tarixi hadisələr xarakterlər - obraz xarakterliyinin dili ilə açılır. Ulugbəy hakimiyəti içindən çökür. Tarix boyu belə olub. Dünya cahan-girələri saray içindən çöküb, məhv olub. Müəllifin ən böyük uğuru - tarixi hadisələri qələmə gətirərək möhkəm və müxtəlif xarakterli obrazlar yaradıb. Həttə obrazların dili, xarakteri o qədər güclü işlənilib ki, şeiriyyət dili ilə yazılan mürəkkəblə qafiyələrin itməsi və ya heç olmaması diqqəti çəkmir, şeiriyyətin ruhuna xələl gəlmir. Şair, alim, tarixçi, şagird obrazları humanist, ağıllı, saf qəlbi, ülvə niyyətli və sadıq insanlardır.

Bunlar, əlbəttə, elmə-mərifətə müəllifin yüksək dəyəri, dünyanın, bəşərin, xeyirxahlığın açardır. Hikmət dolu Ulugbəy dövrü, Ulugbəy obrazı bəşəri dəyərlidir. Bu əsər həm də böyük Ulugbəy xatirəsinə əbədi, öz ömrü, elmi qədr dəyərlə xatirədir.

Maqsd Şeyxzadənin elmi yaradıcılığı, xüsusən, nəvəşünaslıq elminin inkişafındakı böyük xidmətləri haqqında tədqiqatımızın əvvəlki bölmələrində yeri gəldikcə dənə-dənə qeyd etmişdik. Ancaq onun bir ədəbiyyatşünas kimi çoxşəxli fəaliyyətinin Azərbaycan-özbək ədəbi - elmi əlaqələrinin inkişafına birbaşa təsir edən bir məqamın üzərindən sükkulə keçmək mümkün deyil. Bu da ondan ibarətdir ki, Maqsd Şeyxzadə öz elmi məqalə və tədqiqatlarında həmişə özbək elmi-ədəbi mühitinə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının təsirinə ayrıca diqqət yetirmiş, onun uğurlarının Özbəkistanda təbliğinə xüsusilə maraq göstərmişdir. Məsələn, özbək ədəbiyyatşünaslığında, xüsusən Lütfi, Nəvai, Babur, Məşrəb, Ağahı kimi cığatay (özbək) klassiklərinin yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlarda klassik Şərq poetikasına aid istilahlardan ön plana çəkilməsi, qəzəlin poetik xüsusiyyətlərinin təhlilində orta əsrlər Şərq ədəbiyyatşünaslığına məxsus bədii təsvir vasitələrinə (təşbeh, istiare, mübaliğə, eyham, təzad və s.) üstünlük verilməsi özündən

sonrakı tədqiqatçılara M.Şeyxzadənin təsiri, Maqsd Şeyxzadənin özü isə görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası və nəzəriyyəçisi, professor Mir Cəlal Paşayevin təsiri kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, Şərqdə qədimdən xüsusi poetika elminin mövcudluğuna və klassik şeiriyyəti bu elmin prinsip və qaydaları ilə tədqiq etməyin vacibliyinə ilk dəfə Mir Cəlal Paşayev özünün məşhur "Füzuli sənətkarlığı" adlı monoqrafiyasında diqqəti yönəlmiş, Maqsd Şeyxzadə isə Nəvai haqqında məqalələrində, o cümlədən "Ustadın icadxanasında", "Qəzəl mülkünün sultanı" adlı tədqiqatlarında Mir Cəlal Paşayevdən sitatlar, iqtibaslar gətirərək, bu yeni elmi-nəzəri yanaşma üsulunu özbək ədəbiyyatşünaslarının diqqətinə həvalə etmişdir. Sonralar Özbəkistanda "poetik özlülərə" maraq birdən-birə güclənib, həttə Azərbaycandan fərqli olaraq, ilk farsdilli orta əsr mənbələri özbəkçəyə tərcümə olunub. Daşkənddə nəşr olunsada, bu sahədə ciddi uğur qazanan özbək ədəbiyyatşünasları və nəvəşünasları (Ə.Heyitmetov, Ə.Qəyyumov, Y.İshaqov, B.Rəhmanov, Ə.Əbdülqafurov, S.Qəniyeva və başqaları) bu və ya digər şəkildə (birbaşa və ya dolayısı ilə) Mir Cəlal Paşayevin "Füzuli sənətkarlığı"ndan bəhrələnmişlər.

İndiyə qədər tədqiqatçıların nəzərindən təəssüf ki, kənarda qalan bu və ya buna bənzər faktlar xalqlarımız arasında ədəbi əlaqə və ədəbi təsirir yeni, özünəməxsus bir təzahür formasını üzə çıxarmağa imkan verir. Bu faktlar eyni zamanda Mir Cəlal Paşayevin XX əsr Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin təşəkkülü və inkişafındakı özünəməxsus yerini müəyyənləşdirir. Öz çoxşəxli yaradıcılığı ilə bu ədəbi-mədəni, tarixi-mənəvi əlaqələrin möhtəşəm körpüsü olan Maqsd Şeyxzadə isə haqlı olaraq türk dünyasının birlik, qardaşlıq və dostluq rəmzlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Əsərlərinin çoxu tanınmış şairlərimizin məhəbbəti ilə doğma Azərbaycan dilinə çevrildi, tədqiqat obyektı oldu. Unudulmaz Xəlil Rzanın odlu qələbə aradığı "Maqsd Şeyxzadə yaradıcılığı" ədəbiyyatşünaslığımızın dəyərli bir səhifəsidir. O, görkəmli ədibin ədəbi irsinin ən dəyərli nümunələrini ana dilimizə tərcümə etmişdir. Özbək ədəbiyyatşünasları onu dənə-dənə tədqiq edəblər və edirlər. Özbəkistanın ədəbiyyatşünas alimi İbrahim Qafurov qeyd edir ki, ədəbiyyatı sevdiyim ilk günlərdən başlayaraq M.Şeyxzadə yaradıcılığının vurğunu olmuşam. Bu münasibət sonralar alimin "Yoldaş şair" adlı kitabına çevrilmişdi. Sonra isə bu məhəbbət şairin yaradıcılığına həsr edilmiş namizədlik dissertasiyası mövzusunda öz əksini tapmışdır. İ.Qafurov yazır ki, onun haqqında yenə də danışmağa sözlüm var, onu kiçik bir kitabda, adi namizədlik dissertasiyasında təhlil etmək, öyrənmək azdır. Çünki o özbək klassik ədəbiyyatının davamlı sütunlarından biridir.

M.Şeyxzadə təkcə şeir, poema, pyes və məqalələrində deyil, bütün yaradıcılığında iki xalqın adından cəsarətlə danışmışdır. O, özbək klassik ədəbiyyatını öyrənmiş, tədqiq etmiş, özbək ədəbiyyatı tarixini, ədəbiyyatşünaslıq nəzəriyyəsini təkmilləşdirmiş, onu yeni-yeni elmi axtarışlarla zənginləşdirmişdir.

Özbək klassik ədəbiyyatının banisi Nəvai irsinin ilk tədqiq edənlərdən biri M.Şeyxzadə olmuşdur. Nəvəşünaslar alimi özlərinə ustad hesab etmişlər. Onun elmi əsərləri dərin təhlili, sanballı olması ilə fərqlənir. M.Şeyxzadənin altıcildlik "Seçilmiş əsərləri"nin bir kitabı Nəvayə həsr edilmişdir.

Maqsd Şeyxzadənin mənəvi dünyasının işıqları, zaman keçdikcə cəmi türk dünyası kəhkeşanında dolacaqqdır.

Almaz Ülvi,
filologiya elmləri doktoru,
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun
Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan
ədəbi əlaqələr şöbəsinin müdiri,
Özbəkistanın Kokand Dövlət Pedaqoji
Institutunun fəxri professoru

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.